

Олена Дудник

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В ПІВДЕННИХ ПОВІТАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ.

Ключові слова: суспільно-політичне життя, Гетьманат, Київщина, південні повіти Київської губернії, державна влада, національна освіта, українізація.

В сучасних умовах переосмислення української історії зусилля багатьох вітчизняних науковців зосереджені на аналізі подій, що мали місце в Україні 1917-1921 рр. Вийшли узагальнюючі праці, збірники документів та матеріалів [1], проведено їх історичний аналіз [2]. Всебічне з'ясування характеру визвольних змагань висуває потребу звертатися до аналізу подій, що розвивалися у південних повітах Київської губернії, в добу Гетьманату. Окремі аспекти порушені в працях сучасних дослідників. Зокрема селянська проблематика знайшла часткове відображення у колективній праці «Історія українського селянства» [3]. Розвиток суспільно-політичних процесів прослідковується у праці «Політична історія України XX ст.» [4].

Однак в історіографії недостатня увага приділена аналізу подій південних повітах Київщини.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі різнопланових досліджень з'ясувати участь населення південних повітів Київської губернії у формуванні місцевих органів влади у діяльності філіалів українських політичних партій, розкрити селянські виступи, дослідити основні напрямки відродження національної освіти в добу Гетьманату.

Повіти південної Київщини в означений період за чисельністю населення, ремісничому та сільськогосподарському виробництву, торгівлі

займали одне із провідних місць в Київській губернії. Населення шести південних повітів Київщини становило третю частину всіх мешканців Київської губернії. Упродовж 1917-1920 років чисельність населення повітів в порядку зменшення розташовувалися так: Уманський, Черкаський, Звенигородський, Сквирський, Таращанський і Липовецький [5,51]. За характером виробництва південні повіти Київської губернії були переважно сільськогосподарськими. Переважало селянство, яке за даними перепису 1920 р. становило 80%. Робітників у повітових містах була відносно незначна кількість, переважно в Уманському повіті.

29 квітня 1918 р. в Україні відбулася зміна державної влади. Газета „Уманское слово” 3 травня 1918 року повідомила, що київські події, пов’язані із приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського, викликали в повіті розгубленість. Окремі установи у зв’язку з невизначеною ситуацією припинили роботу [6, 3]. Джерела дають підстави стверджувати, що громадськість Київщини зустріла зміну влади неоднозначно. Київська міська дума вже 30 квітня 1918 року заявила, що прихід гетьмана до влади є порушенням основних принципів народовладдя і запереченням усіх завоювань революції. Дума висловилася за Установчі збори, обрані народним голосуванням [7, 3]. Вітали Гетьманат представники промислових, торгівельних, банківських, кооперативних і сільськогосподарських об’єднань. Про підтримку нової влади заявили „Уманська спілка землевласників”, „Уманський торгово-промисловий союз”, „Союзу домовласників”.

Національно-демократичні сили Київщини засудили прихід П. Скоропадського до влади. Газета „Союз” (Умань) у передовій статті оцінила прихід до влади П. Скоропадського як „державний переворот” [8, 3]. Українські соціал-демократи, що діяли в повітах Київщини, виступили на захист Центральної Ради. Збори громадськості Умані, присвячених 1-му Травню, на пропозицію соціал-демократів була прийнята резолюція, у якій закликали населення повіту об’єднатися навколо Центральної Ради, «як єдиної заступниці і представниці інтересів трудового народу» [9, 3]. Газета «Рідний край»

повідомила, що 3 травня 1918 р. відбувся з'їзд селян Звенигородського повіту, який засудив переворот у Києві [10, 3].

Невдоволення та протести з приводу приходу П. Скоропадського до влади висловлювались переважно на масових мітингах та демонстраціях. 13 травня на демонстрацію в м. Умані вийшли представники трудових колективів, профспілок та політичних партій: „Серпу”, Бунду, соціал-демократів, соціалістів-революціонерів. Демонстранти несли плакати із закликами: «Хай живе єдність пролетаріату України!», «Земля трудящим!», «Вічна пам'ять загиблим борцям за свободу». Окремі учасники несли плакати на підтримку Центральної Ради та закликали до скликання Українських установчих зборів [11, 2]. В ці ж дні у місті Тальному відбувся масовий мітинг робітників Майданецького і Тальнівського цукрових заводів. У ньому взяли участь представники єврейських політичних партій – „Бунду”, „серповців”, професійних спілок робітників-швейників. На мітингу звучали гасла «Нехай живе свобода коаліцій і страйків», «Хай живе 8-ми годинний робочий день», «Хай живе міжнародне свято Перше травня», «Геть імперіалізм!», «Хай живе III Інтернаціонал!». Представники соціалістичних партій закликали до єдності в боротьбі із зростаючою реакцією. Промови проголошувалися російською, українською і єврейською мовами [12, 2].

Промисловці і землевласники Київщини не тільки вітали Гетьмана, але й вимагали від нього враховувати їх вимоги у державному будівництві та проведенні реформ. «Уманська спілка землевласників» 20 травня 1918 р. направила гетьманському урядові листа, у якому вимагала, щоб він негайно видав «розпорядження щодо переобрання всіх виборних урядових осіб на нових началах», а також наполягала, «щоб в основу виборів було покладено цензові начала, щоб поміщикам і орендарям була негайно повернена їх власність, маєтки, сади, ліси, ставки, майно, хліб і фуражі, щоб власникам було сплачено за все, що зіпсовано і чого не вистачає, а зруйновані або спалені будівлі відбудовано та приведено до ладу» [13, 33].

У складних умовах проходило формування місцевої влади. Призначені Центральною Радою комісари були усунуті зі своїх посад, а їх замінили

старости, які й очолювали місцеву адміністрацію. 9 травня 1918 р. Київським губернським старостою призначено І.Л. Чарторижського, колишнього губернатора Тернопільщини. З 30 серпня губернським старостою призначено генералам П.М. Андріянова. Місцеву адміністрацію очолили: Уманського повіту – Ібрагім Солтис, Черкаського – Марк Куліш, Таращанського – Василь Дубиненко, Липовецького – Носенко, Сквирського – Іполіт Волошинов [14, 62-63].

Під тиском заможної частини суспільства, зокрема членів Протофісу, Гетьман прийняв Закон про вибори до місцевих органів влади. З середини жовтня 1918 р. розпочалася підготовча робота до виборів земських гласних. Вибори мали проходити за куріальною системою: виборці ділилися на три виборчі курії. При цьому до уваги бралася їхнє нерухоме майно і грошова сума земського податку. На Уманщині, зокрема, до першої курії входило біля 150 виборців, до другої – 2 тис., до третьої – понад 40 тис. виборців. Гетьманський закон мав на меті усунути зі складу гласних революційні елементи і замінити їх заможними громадянами [15, 3].

Німецька військова адміністрація підтримувала внутрішню політику гетьмана. Місцева преса надрукувала повідомлення про те, що на території України і Криму організуються німецькі військово-польові суди. Така інформація свідчила про залякування населення та закликала його до покори, адже у повідомленні наголошувалося, що військово-польові суди будуть судити тих осіб, які «вчинять поступки проти німецьких військ, або за невиконання наказів і обов'язків, постанов німецького командування на місцях». Потім прокотилася хвиля арештів на Київщині, вона охопила представників місцевої влади та громадських діячів, членів українських політичних партій. В червні 1918 р. у Сквирі за наказом повітового коменданта був заарештований голова місцевої „Просвіти” М. Росінський [16,2]. У кінці серпня цього ж року в Умані без оголошення причин була заарештована група громадських діячів повіту: міський голова С. Крижанівський (належав до українських соціалістів-революціонерів), заступник голови Є. Зісерман, гласний думи член

продовольчої управи Р. Бітман, член думи З. Манзон, лікар Д. Тихолуз, С.Карпінський і К. Фрайденберг та інших [17, 103].

Німецька військова адміністрація контролювала також діяльність громадських організацій, втручалася в роботу з'їздів, які проходили у повітах. Так, підготовка до скликання чергового селянського з'їзду Уманщини розпочалася ще за часів Центральної Ради, за ініціативи українських соціал-революціонерів. Згідно з домовленістю, делегати з'їзду зібралися 7 травня 1918 року в приміщенні окружного суду. З'їзд мав намір обговорити питання про заходи, пов'язані з засівом полів. Але з'ясувалося, що адміністрація окружного суду відмовила в приміщенні і засідання було перенесено до помешкання мирового суду. З'їзд відкрив член Селянської спілки І. Кухар. Головуючий розповів про останні події в Києві, що мали місце 29 квітня і відзначив, що з приходом до влади П.Скоропадського «відбувся переворот», і на місце Центральної Ради обрано гетьмана, який з волі хліборобів «повинен буде правити так, як правили до революції». В цей же час у приміщення увійшли німецькі офіцери із загоном солдат і оголосили з'їзд незаконним. Німці затримали склад президії з'їзду, а делегатам запропонували залишити приміщення.

У той час, коли німецькі військові силою розігнали повітовий селянський з'їзд, проходив з'їзд Уманського союзу землевласників, куди прибули також представники Липовецького повіту. Учасники з'їзду підтримали політику гетьмана Скоропадського. У своєму виступі відомий у повіті поміщик Дзевановський заявив, що для власників розпочалося відродження. «З бідних, – стверджував він, – ми знову зробилися заможними. Рік зневаги пройшов». Також звучали пропозиції судити соціалістів за те, що „скрізь анархія, селяни вивозять в місто та містечка панське добро і продають його за безцінок”. Учасники з'їзду вимагали, щоб всі селяни, які захопили землю у поміщиків, відповідали перед судом. У виступах звучала похвала німецькій військовій адміністрації за те, що видає «розумні розпорядження», а владу не дають «босякам і анархістам». «Тверда влада повинна бути в наших руках», – такі вимоги звучали з уст землевласників [18, 3].

Гетьман П. Скоропадський відновив приватну власність на землю, ліквідував земельні комітети, сформовані при Центральній Раді. На їх місці були створені земельні комісії. [19, 2]. Вони призначалися для вирішення завдань землекористування та земельної власності, займалися купівлею та продажем землі, тимчасовим управлінням сільськими маєтками, сприяли розвитку приватного сільського господарства.

Уманську повітову земельну комісію очолював представник гетьманського уряду Максимчик, членами були Тілер (мировий суддя), Золін (від з'їзду мирових суддів), Рожнятовський і Мороз (від Союзу землевласників), Костенко (від дрібних землевласників), Нечаєв (від Селянського поземельного банку), Маєвський (землетехнік), Захарченко (від повітової управи), Макаревич (агроном). До комісій не включали представників безземельних і малоземельних селян.

Водночас із земельними комісіями Рада міністрів створила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії. Вони переглядали всі справи, пов'язані з діяльністю колишніх земельних комітетів, земельних відділів, Рад робітничих, селянських депутатів та інших організацій. Встановлювався і порядок розгляду заяв про відновлення порушеного землеволодіння. Для подачі відповідних заяв та прохань надавався шестимісячний термін. Одним із перших подав заяву до Уманської ліквідаційної комісії землевласник Журавський. Він звинувачував селян у пограбуванні майна, що йому належало в дев'яти селах повіту. Поміщик вимагав, щоб комісія примусила селян повернути майно і відшкодувати йому втрати.

Велике невдоволення у селянства викликала політика Гетьманату, що проводилося в інтересах Німеччини та Австро-Угорщини. Незважаючи на вкрай тяжке, напівголодне становище з продовольством в Україні, 3 червня 1918 року гетьманська влада підписала торгівельну угоду про поставки з нового врожаю до Німеччини і Австро-Угорщини [4.182, с. 289]. Тільки за 20 днів владними структурами зі станції Умань (з 1 липня по 20 липня 1918 року) німцям було відправлено вантажів: 57382 пуди цукру, 207 волів, 209 свиней,

1369 пудів проса, 1665 пудів ячменю, 884 пуди кукурудзи, 500 пудів гречки, муки пшеничної — 837 пудів, крупи гречаної і ячмінної — 1460, вівса — 693 пуди, картоплі — 624 пуди, пшона — 1879 пудів, гороху — 158, макухи — 579, жита — 300 пудів [20, арк.3]. На Рижавській цукроварні німецькі військові силоміць забрали в селян худобу (48 коней, 26 волів), 6 тис. пудів збіжжя, 71 тис. 644 пуди цукру. Зі станції Поташ з німецького військового магазину 27-го резервного полку тільки 31 серпня 1918 р. було відправлено 1145 пудів гороху, 603 пуди ячменю, 123 пуди гречки, 95 пудів жита. На Іванівському цукровому заводі в листопаді 1918 р. для потреб українського населення було виділено 1277 пудів цукру, а країнам Центрального блоку – 89965 пудів. У Тальнівській і суміжних волостях окупанти примусили селян віддати княгині Долгоруковій половину врожаю, 485 голів великої рогатої худоби, 470 коней. У селах Антонівка і Молодецьке німці розграбували навіть крамниці споживчих товариств [21, арк 3].

Повітові старости сприяли поверненню колишнім власникам їх майна та землі. Так, 22 травня 1918 року Уманський повітовий староста видав наказ про відновлення приватної власності і повернення власникам у повному обсязі їхнього колишнього майна та землі, якими вони володіли до революції. У разі непокори та невиконання цього наказу староста погрожував застосуванням збройної сили, залякував репресіями. «В деревнях должно быть спокойствие и порядок, – попереджав гетьманський староста, – иначе я пошлю карательные отряды немецких войск» [22, арк. 1].

Політика Гетьманату на повернення приватної власності, дії німецьких окупаційних сил призвели до того, що у повітах стали формуватися з селян партизанські загони, які виступали проти повернення землі дореволюційним власникам, та відновлення поміщицького землеволодіння. Селяни протестували і в зв'язку із антиукраїнськими діями німців. Уманський староста доповідав губернатору Київщини: «В сільських поселеннях Уманського повіту... сильне бродіння серед селян, направлене проти українського уряду і німецької влади» [23,3]. Вже у травні 1918 р. зафіксовані випадки збройних виступів проти німецько-австрійських окупаційних військ. 2 травня в селі Маслениковці

Уманського повіту група селян обстріляла земську школу, в якій ночував німецький військовий загін. Невдовзі із Новоархангельська прибула підмога – німецький загін із кулеметом і бомбометом. Німецькі військові стали обстрілювати село, в результаті чого було знищено 80 селянських дворів. З'ясувавши, що серед нападників були і жителі села Тернівка, німецький загін направився до цього села і став вимагати видачі учасників нападу на німців. Населення села відмовилося видати організаторів, тоді німці запалили будинки і пограбували 152 двори. У зв'язку з цими подіями постраждали і жителі села Тишківка [3.148, №106, с. 2]. З мешканців містечка Юстинград німці вимагали контрибуцію в 10 тисяч карбованців і попередили, що в разі невиконання їх вимог містечко буде зруйноване [24, 2]. В Таращанському повіті робітники Синявського цукрового заводу і місцеві селяни вчинили німецько-австрійським окупантам збройний опір [25, 623].

На початку червня 1918 р. масове повстання проти німецьких окупантів почалося у Звенигородському та Таращанському повітах Київської губернії. В організації повстання суттєву роль відіграли українські соціалісти-революціонери. У ньому брали участь селянська біднота, частина середнього селянства, робітники-залізничники та представники Вільного козацтва. Озброєні мешканці містечка Лисянка Звенигородського повіту розгромили гетьманську сотню і німецький каральний загін. До повсталих приєдналися селяни шести сіл (Тарасівки, Кирилівки, Козацького, Стецівки, Гусакова, Водяників), озброєні гвинтівками і кулеметами. Повстання носило антигетьманську спрямованість, повсталі виступали проти німецьких окупаційних військ, їх втручання у внутрішнє життя українців. Кількість повстанців досягла 15 тисяч осіб, перед такою силою німецький батальйон і гетьманський гарнізон 9 червня здались без бою. Повстання перекинулося на Таращанський повіт у район села Стрижавка, де зосередилося майже 4 тис. повстанців. 12 червня 1918 року німці і гетьманці були вигнані з Таращі. До зброї взяли селяни Янишівки, Жашкова, Плоского, Гострої Могили, Луки, Ольшаниць, Ставищ, а згодом полум'я повстання перекинулося на Васильківський, Бердичівський, Канівський, Київський, Сквирський та

Уманський повіти Київщини і на сусідні губернії. У липні сили повсталих налічували майже 40 тис. осіб, із 200 кулеметами і 12 гарматами. Три дивізії німецьких окупаційних військ і гетьманців нічого не могли вдіяти проти повсталих, які розбилися на маневрені загони (по 1,5 – 2 тис. бійців) і перейшли на тактику партизанської боротьби. Газета «Уманское слово» повідомляла, що в результаті збройного зіткнення повсталих і німецьких військ на полях появилася маса трупів, нараховувалися сотні поранених. Радник німецького посольства в Києві у донесенні в Берлін повідомляв, що німецькі війська застосовували до повсталих сурові репресивні заходи, але бродіння серед селян продовжується. Дипломат виділяє райони повстання між Таращею і Новомиргородом, південніше Звенигородки та Умані. Саме тут знаходилася «загроза серйозних виступів» [26, 324-325].

Селянське повстання на Київщині під проводом боротьбиста Миколи Шинкаря перетворилося у селянську війну проти гетьманського уряду та німецьких військ. Воно проходило під гаслами повернення добутих демократичних прав і вольностей, відновлення діяльності Центральної Ради і скликання найближчим часом Установчих зборів. Повстанці зайняли три повіти – Уманський, Черкаський, Чигиринський, роззброївши німецькі та гетьманські загони [27, 147]. Проте, як зазначав В.Винниченко, «зле озброєні недисципліновані, розріжені групи повстанців не могли змагатися з таким ворогом, як німецьке регулярне військо. Це був вибух народного гніву й одчаю, але, на жаль, проти його була непереможна сила» [28, 71-72].

В добу Гетьманату у сфері освіти стали відбуватися позитивні зміни. Розширювалися навчальні заклади, підвищувалася кваліфікація учителів, зроблено кроки в українізації освіти. Упродовж 1918 р. проблеми шкільництва розглядалися на Всеукраїнському робітничому з'їзді, Всеукраїнській конференції представників земств, у роботі яких брали участь і представники південних повітів Київщини. Конференція звернулася до місцевих органів влади, із закликом взяти активну участь у розбудові освітніх та культурних закладів. Учительський з'їзд Сквирщини у липні 1918 р. прийняв резолюцію про створення в повіті комітету допомоги вчителям. В ній наголошувалося:

«довести до відома уряду та народної управи, що умови навчання в будучому році будуть дуже тяжкі: школи без ремонту, без палива, без підручників» [29, 4].

Уманська шкільна рада спільно з повітовою управою розробила перспективний план відкриття сітки початкових та середніх шкіл. Цей план обговорювався 10 червня 1918 р. і передбачав відкриття у повіті щорічно, до 1921 – 1922 навчального року 17 вищих початкових шкіл, маючи на увазі, що в повіті вже працювало 5 такого типу. Згідно плану, в повіті до 1921 року мало функціонувати 22 школи. Якщо взяти до уваги, що кожна початкова школа випускала 15 – 20 учнів, то така кількість вищих початкових шкіл могла задовольнити всіх бажаючих навчатись. Повітова управа запропонувала також план відкриття у повіті гімназій. З початком 1918 – 1919 навчального року передбачалося відкрити вищі початкові школи в Кузьміній-Греблі, Шаулісі, Бабанці, Ладжинці, Буках. Передбачалося, починаючи з 1919 – 1920 навчального року послідовно мали відкриватися гімназії у м. Тальному, Кузьміній-Греблі, Бабанці, Маньківці, Верхнячці, Буках.

Розширення освітнього середовища в роки Гетьманату висувало і нові завдання перед учительством. Уманська повітова рада визнавала, що тогочасний «склад учительства може учити так, як його учили і може і не може навчити тому, що потрібне дітям селянства». Щоб підвищити кваліфікацію учителів прийнято рішення про організацію у літню пору загальноосвітніх курсів, «на котрих учительство матиме можливість освіжити, поповнити і поширити свої знання». Було прийнято пропозицію про організацію курсів українознавства, бо як відзначалося у рішенні Ради, «учительство дуже нуждается в допомозі навчання в школах на українській мові». Повітова Рада уповноважила управу клопотати перед губернським земством про виділення Уманським педагогічним курсам 900 крб. для поліпшення їх діяльності і асигнувати 700 крб. з коштів повітового земства на допомогу малозабезпеченим слухачам [30, арк. 56]. Працювали курси для вчителів національних меншин. Так, 9 липня 1918 р. уряд асигнував 87000 крб. на організацію курсів для вчителів єврейських шкіл у Києві, Одесі і Катеринославі [31, 236]. На курсах

підвищували свою кваліфікацію вчителі єврейських шкіл, які діяли у південних містах Київщини.

Міністерство народної освіти Української Держави багато уваги приділяло питанню українізації народних шкіл. Рада Міністрів ухвалила законопроект про обов'язкове вивчення в навчальних закладах української мови, літератури, історії і географії України. 22 липня 1918 р. Міністерство народної освіти надіслало лист за підписом М. Василенка керівникам місцевої влади, з повідомленням, що на ринку є значна кількість книг для української народної школи, а земства, придбавши їх, зможуть забезпечити свої школи підручниками. В першу чергу, зауважувалося у листі, має бути забезпечена вчителями і підручниками на українській мові нижча початкова школа. Міністерство народної освіти зробило перші кроки щодо підготовки і видання комплекту підручників українською мовою. З вересня 1918 р. в усіх середніх навчальних чоловічих, жіночих, комерційних школах Київщини, як обов'язкові дисципліни вводилися українська мова і література, історія та географія України. Відповідно і вводилися у штати шкіл посади викладачів цих дисциплін. Право займати такі посади мали особи з відповідною освітою [32, 2].

В Умані при шкільному відділі земства у червні 1918 р. розпочали функціонувати курси української мови для народних учителів. На курсах навчалися вчителі Уманського, Звенигородського, Липовецького повітів. Для них були розроблені спеціальні інструкції щодо роботи з організації вивчення таких предметів: історія України і сучасний момент, географія, родинознавство і природознавство, арифметика, шкільництво і принципи організації нової школи (трудої), організація діловодства. Ставилося завдання навчити слухачів курсів української мови у такому обсязі, щоб вони могли вести уроки в українській школі. Для досягнення ефективності у навчанні групи слухачів склалися не більше як з шести осіб. Головна мета курсів полягала у підвищенні кваліфікації недипломованого вчительства, яке вже працювало у школі та підготовка нових учительських кадрів за скороченою програмою. Для роботи на курсах Міністерство освіти відрядило відомих київських педагогів.

Зокрема, лекції з історії України для слухачів курсів читав відомий вчений Гермайзе.

За розпорядженням Міністерства народної освіти, з вересня 1918 р. для того, щоб отримати спеціальність учителя нижчої початкової школи, претендент мав скласти іспити з українознавства у межах програм учительських семінарій, а спеціальність вчителя вищої початкової школи – в межах учительських інститутів. В Умані курси працювали на базі училища садівництва і землеробства, слухачами яких були 200 вчителів Уманського повіту і 100 – Липовецького. Планувалося ще 100 вчителів Звенигородського повіту, але внаслідок подій, пов'язаних з селянським повстанням, вони не прибули на заняття. При курсах працювали бібліотека, читальня, влаштовувалися виставки нових підручників. Навчання учителів стимулювало Міністерство народної освіти, надавши слухачам по 100 крб. допомоги, а Уманське земство з цією метою виділило вчителям свого повіту по 50 крб.

Вивчення та використання української мови поширювалося не лише в навчальних закладах. Запроваджувалися заходи щодо вивчення української мови в робітничих колективах. На залізничних станціях Уманського вузла для вивчення української мови відкривалися курси, відвідування яких було обов'язковим для кожного службовця [33, 2].

Отже, суспільно-політичне життя повітів Київщини в роки Гетьманату характеризувалося неоднозначним ставленням населення до політики гетьманської влади, селянство негативно ставилось до німецьких окупаційних військ та австро-угорських військ. Позитивні зрушення відбувалися лише в сфері освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996; Том 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997; Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К.: Вид – во Олени Теліги. – 2003; Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) / П.П. Бачинський (ред. – упоряд.) – К., 1999.

2. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія. К., 2003.
3. Історія українського селянства. Нариси. В 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. –Т. 1.
4. Політична історія України. ХХ століття: У 6. т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф. Солдатенков (кер.), В.Ф. Верстюк. – 2003.
5. Державний архів Київської області. – Ф. Р. – 2920. – Оп. 1. – Спр.8.
6. Уманское слово (Умань). – 1918. - №88.
7. Уманское слово (Умань). – 1918. - №89.
8. Союз (Умань). – 1918. - №8.
9. Уманское слово (Умань). – 1918. - №89.
10. Рідний край (Гадяч). – 1918. - №9.
11. Уманское слово (Умань). – 1918. - №100.
12. Уманское слово (Умань). – 1918. - №198.
13. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р. – 3990. – Оп. 1. – Спр.51.
14. Дмитро Дорошенко. Історія України (1917-1923рр.). – II том. «Українська Гетьманська Держава. 1918 р.». – К., 2002 р.
15. Державний вісник (Київ). – 1918. - №59.
16. Україна (Київ). – 1918. – Ч. 5.
17. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2001.
18. Союз (Умань). – 1918. - №8.
19. Уманское слово (Умань). – 1918. - №189.
20. Уманський краєзнавчий музей. – Спр. УКМ. 202.
21. Нариси історії архівної справи в Україні: Навчальний посібник для студентів іст. фак-тів вищих навч. закладів / С.В. Абросимова, В.В. Бездрабко, В.В. Болдирев та ін.; І. Матяш, К. Климова (ред.): Український

- науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К.:
Видавничий дім „КМ Академія”, 2002.
22. Уманський краєзнавчий музей. – Спр. НДВ. 72/6.
23. Робітнича газета (Київ). – 1919. - №431.
24. Уманское слово (Умань). – 1918. - №102.
25. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. Ред. колегія Рудич
Ф.М.(голова) та інші. – К., 1971.
26. Документы истории гражданской войны в СССР. Под редакцией И.
Минца, С. Городецкого. – М.: Политиздат при ЦК ВКП(б). – 1941.
27. Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920
років: Монографія. – К.: Основа, 2005.
28. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець
1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. Київ – Відень, 1920. – К.:
Видавництво політичної літератури України, 1990.
29. Вісті краєвої преси (Київ). – 1918. - №40.
30. Уманський краєзнавчий музей. – Спр. УКМ. 1852.
31. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. Том II. Українська
Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930.
32. Уманское слово (Умань). – 1918. - №157.
33. Уманское слово (Умань). – 1918. - №209.